

צפת של תחותימס

מאת

י. אהרוני

א. תיאור הדרך של צפת אצל תחותימס

בספר הזכרונות של פרעה תחותימס הג', בתיאור מסעו הראשון משנת 1468 בקירוב, נזכרים שלושה מעברים, שהוליכו מן השרון לעמק יזרעאל: הראשון בהם, שנבחר על-ידי תחותימס למרות אזהרותיהם של מצביאי, הוא הדרך הישרה, אך הצרה, מערון (עארה) למגידו — כיום ואדי עארה — שבו עובר כביש חדרה—עפולה⁽¹⁾; המעבר האפשרי השני היא הדרך, העוברת מזרחה מיחם (ח'רבת ימה), שבה נערכה ההתייעצות, אל תענך שמדרום למגידו. ואילו הדרך השלישית, שעברה "מצפון לצפת", אינה ברורה כל צרכה, שכן אין אחדות-דעות בין החוקרים השונים לגבי זיהויה של צפת זו.

אלט הציע לזהותה עם תל אבר-שושה שעל-יד משמר העמק, מתוך ההנחה, שהדרך עברה באזור הגבעות של בלד אר-רוחה שמצפון לוואדי עארה, מתל אל-אסאור דרך קניר, אם אש-שקוף וג'עארה⁽²⁾; מזר נוסה לראות בה את תל אבר-זריק שמדרום ליקנעם, קרוב יותר לפתח ואדי מלח⁽³⁾; בעוד שייבין אף הציע לאתרה מעברו הצפוני של עמק יזרעאל בסביבת ג'בתה, הואיל וסבור הוא, שהכוונה לדרך הרחוקה, הסובבת את הכרמל לאורך חוף הים⁽⁴⁾.

ביסוד ההשערות האלו טבועה ההנחה, שיש לחפש את צפת בעמק יזרעאל, בדומה לתענך, המציינת את הדרך השנייה; ומסיבה זו ראו אותם חוקרים הכרח לוותר מלכתחילה על קו הדרך החשובה ביותר מצפון לוואדי

(1) דרך זו, העוברת בנחל צר — שהיה מכוסה בחלקו הגדול בעצים — מתוארת גם בצורה מאלפת בפאפירוס אנסטאסי א', ר' 477 f. *ANET*,

A. Alt, *PJB* 27, 1931, pp. 38 f. (2)

(3) ב. מזר (מייזלר), ידיעות י"א, תש"ה חוב' ג—ד, עמ' 38 ואילך.

(4) ש. ייבין, ספר ישי אדלר, ירושלים תש"ז, עמ' 263 ואילך; S. Yeivin, *JPOS* 14, 1934, pp. 205 ff.

עארה, העוברת בוואדי אל מלה, כי היא פונה לעמק על-יד יקנעם (תל קאמון)⁵.

אולם דומני, שלשון הכתוב אינה מצדיקה הנחה זו, אלא מחייבת היא אותנו לחפש, קודם כל, את המקום בקצה המערבי של הדרך בסביבת השרון. ייבין מתרגם את הקטע הנדון כך⁶ :

"הלא עוד דר [כ]ים שתיים פה, ראה! הדרך האחת הנה [כשרה לאדונ]נו, והיא יוצ[את] אל [העמק על-יד] תענך; והאחרת, ראה! הנה היא הדרך הצפונית [אשר] לצפתי, והיו תוצאותיה מצפון למגדו".
וזהו תרגומו האנגלי של וילסון⁷ :

"Now two other roads are here. One of the roads — behold, it is [to the east of] us, so that it comes out at Taanach. The other — behold, it is to the north side of Djefeti, and we will come out to the north of Megiddo".

כאן לא נאמר אפוא כלל, שתוצאות הדרך הנדונה לעמק היו על-יד צפת, אלא שהדרך הגיעה לעמק מצפון למגידו. אין גם שום סיבה להניח, שהפסקה, המתארת דרך זו, שונה ביסודה מן הפסקה הקודמת, המתארת את הדרך של תענך; אדרבא, קיימת הקבלה בין התיאורים: בשניהם ניתן ציון כפול של דרך — הציון הראשון מסמן את הכיוון של הדרך, ואילו השני — את מוצאה לעמק. לצערנו, מקוטע הוא התיאור הראשון, אך גם שרידיו די בהם לקביעה ודאית, שגם דרך תענך מתוארת בציון כפול. השלמתו של ייבין אינה מתקבלת על הדעת, כי אין המצביאים ממליצים במיוחד על אחת משתי האלטרנאטיבות המוצעות על-ידיהם. לפיכך מסתבר התיאור של שתי הדרכים כדלקמן:

תוצאותיה לעמק	כיוון יציאתה
על-יד תענך	1. ממזרח ליחם ⁸
מצפון למגידו	2. מצפון לצפת

⁵ אלט, כנ"ל, קובע, שאילו התכוונו לוואדי אל-מלה, "die eigentliche Nord-linie von Tell el-asāwir" היו מציינים את יקנעם בסופה.

⁶ ש. ייבין, ספר הזכרונות אשר לתחותימס הג', קובץ מזיא, תלצ"ה, עמ' 159.

J. A. Wilson, ANET, p. 235 (7)

⁸ נשתמר רק סוף הפסקה: "...נו", ולפיכך מתקבלת על הדעת השלמתו של וילסון "ממזרח לנו", או בדומה לכך, כלומר, ממזרח למקום ההתייעצות, שנערכה ביחם.

תיאור זה מצביע אפוא על מקומה של צפת בצד השרון, בכניסה לדרך-
 המעבר הצפונית מוואדי עארה, וביתר דיוק מדרום לדרך זו⁹). דרך-המעבר
 החשובה היחידה מן השרון לעמק מצפון לוואדי עארה היא הדרך, היוצאת
 לעמק בוואדי מלח, ובהתאם לכך כבר ציינוה חוקרים שונים כ"דרך של
 צפת", ובלא לזהות את צפת עצמה¹⁰). אין ספק בדבר, שלאותה דרך היתה
 נודעת חשיבות מרובה בתקופה הנדונה, שכן היה זה קו-המעבר הקצר והנוח
 ביותר מן השרון בכיוון לעמק עכו ולחוף הפיניקי¹¹). כך היה המצב אף
 בתקופה התורכית, כפי שאפשר ללמוד ממפת הקרן הבריטית.
 יתרונותיה הטופוגראפיים של דרך זו לעומת ואדי עארה בולטים לעין:
 היא עוברת ברובה באזור פתוח של גבעות נוחות ועמקים רחבים, והירידה
 ליקנעם בסופה היא קצרה. אפשר עברה זו בחלקה על-גבי שלוחת ההר,
 המשתפלת בהדרגה מדרום לכביש החדש, הנמשך בתוך ערוץ נחל¹²).

---

9) זהו המקור היחיד המזכיר את העיר, פרט לרשימתו הטופוגראפית של
 תחותימס, שעליה נדון להלן.

10) ר' למשל, מפתו של נלסון, H. H. Nelson, *The Battle of Megiddo*,
 R. O. Faulkner, *JEA*, Chicago 1913, Map I גם פולקנר :
 28, 1942, p. 8.

וכן ר' ב. מזר (מייזלר), תולדות ארץ-ישראל א', תל אביב, תרצ"ח, עמ' 113.
 11) השערתו של ייבין, שהכוונה היא לדרך, הנמשכת לאורך החוף וסובבת את
 הכרמל, אינה נראית לי, הן מחמת ריחוקה והן משום שאין לנו עדות על חשיבותה
 לפני עלייתה של דאר בסוף תקופת הברונזה האוחרת. אזור זה היה מלא יערות
 וביצות, שהקשו על המעבר בו.

12) טענתו של ייבין, שיקנעם היא לא מצפון אלא מצפון-מערב למגידו, אינה
 משכנעת; למעשה, כל הדרכים מצפון לוואדי עארה מגיעות לעמק צפונית-מערבית
 למגידו, ובכללן גם הדרך הרחוקה המוצעת על-ידי ייבין. אין ספק, שהמצרים ידעו
 לציין כיוונים מדויקים יותר, כשהיה צורך בכך מבחינת התיאור, כגון בשעת הקרב,
 כשהאגף הצפוני של הכנענים היה צפונית-מערבית ממגידו, כהערתו של ייבין. אך
 דיוק מעין זה לא היה נחוץ במקרה זה. והשווה, למשל, התיאור של המשך המסע,
 שבו מדובר על התקדמותו של תחותימס מערוץ צפונה, בשעה שלמעשה המשיך
 בוואדי עארה בכיוון לצפון-מזרח. אף כיום היינו מציינים בלא פקפוק, שדרך ואדי
 מלח יוצאת לעמק מצפון למגידו, ובידי הסופר המצרי לא היו מפות טופוגראפיות
 מעין אלו העומדות לרשותנו.

ב. צפת—ח'רבת סת לילה

בסקר הארכיאולוגי, שנערך על-ידי יהודה דיין, נתגלה מקום מתאים לצפת מכל הבחינות, והוא ח'רבת סת לילה¹³).

התל מתנשא בקצה היישוב החדש אביאל, כ-2 ק"מ מצפון לגבעת עדה, 6 ק"מ צפונית-צפונית-מערבית מתל אל-אסאור (נקודת ציון במפה: 2155 1504). אין הוא מסומן במפות החדשות, אך במפת הקרן הבריטית ציונו הוא — Khirbet Sitt Leila¹⁴). התל תופס את הקצה הצפוני של שלוחת הר, המשתפלת צפונה (לוח א, 1—3). הוא מנותק מרכס השלוחה שמדרומו על-ידי שקע שטוח, שלפי קוויו הישרים נראה כחפיר מלאכותי, שרובו התמלא עפר במרוצת-הזמן (לוח א, 3). התל עצמו משתפל במדרגות אחדות צפונה, וקרוב לקצהו הדרומי-מזרחי מתנשאת אקרופוליס מוגבהת ובולטת. במרומי התל ובתחתיתו אפשר להכיר בקו של חומה (לוח א, 2—3). בקצהו הצפוני-מערבי נשתמר קטע של חומה, בנוי אבנים גדולות, מסותתות סיתות גם (לוח ב, 1). העלייה לשער העיר ניכרת יפה בצלע הצפונית, והיא עולה ממזרח למערב (לוח א, 2). בוואדי, מצפון לתל, נמצאים כמה מעיינות. מדדנו את התל בצעדים ונתברר, שארכו ממזרח למערב הוא כ-225 מ' ורחבו הממוצע מדרום לצפון כ-150 מ'. אפשר אפוא להעריך את שטחו כ-35 דונם בקירוב. רוב שטחו של התל מעובד וחרוש; חלקו נטוע גפנים—עובדה שסייעה לנו בליקוט החרסים.

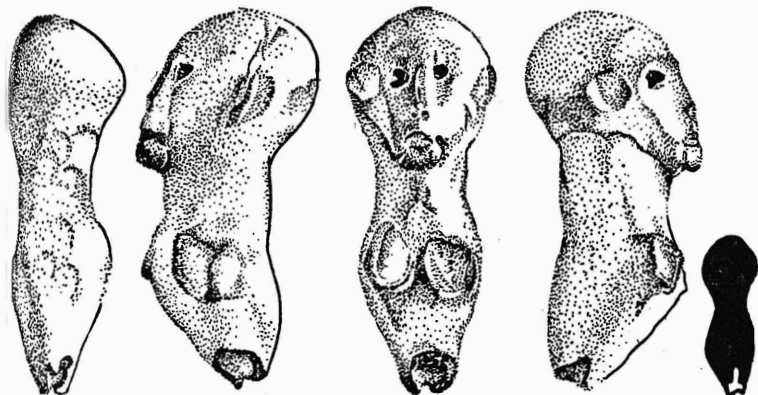
על-פני התל נמצא חומר רב, בעיקר מן התקופה הרומית, אך נתגלו כאן גם חרסים מתקופות אחרות, החל בתקופה הכלקוליתית ועד לתקופה הביז'אנטית, בכללם חרסים רבים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל¹⁵).

13) יהודה דיין ערך סקר ארכיאולוגי— מטעם מועצת מנשה— בשרון הצפוני, ולפי בקשתי חיפש במיוחד אחרי תל מתאים לצפת באיזור הנידון. עם גילוי המקום עמד מיד על חשיבותו והגדירו כהלכה. לאחר מכן ערכתי כאן סיור עם הלמידי האוניברסיטה העברית, ופעם נוספת ביקרתי במקום יחד עם פרופ' ב. מזר.

14) ברשימת האתרים העתיקים מימי המנדט בא התיאור הבא: "תל מלא— כתי עם שרידי חומות, בורות, אבני ריחיים, שקתות וקברים חצובים בסלע",

The Palestine Gazette, N. 1375, p. 1319

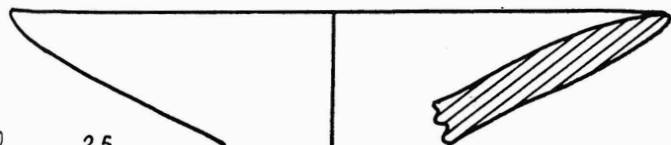
15) הנני מודה ליהודה דיין, שהעמיד לרשותי גם את החרסים שנלקטו בסיוריו. ציורי החרסים הם מעשה ידי יצחק בכר; צילומיהם הוכנו על-ידי גב' ה. ביברקאוט.

1

2

0 2.5
cm.

ציור 1. פסיל חרס וקערת בזלת מח'רבת סת לילה.

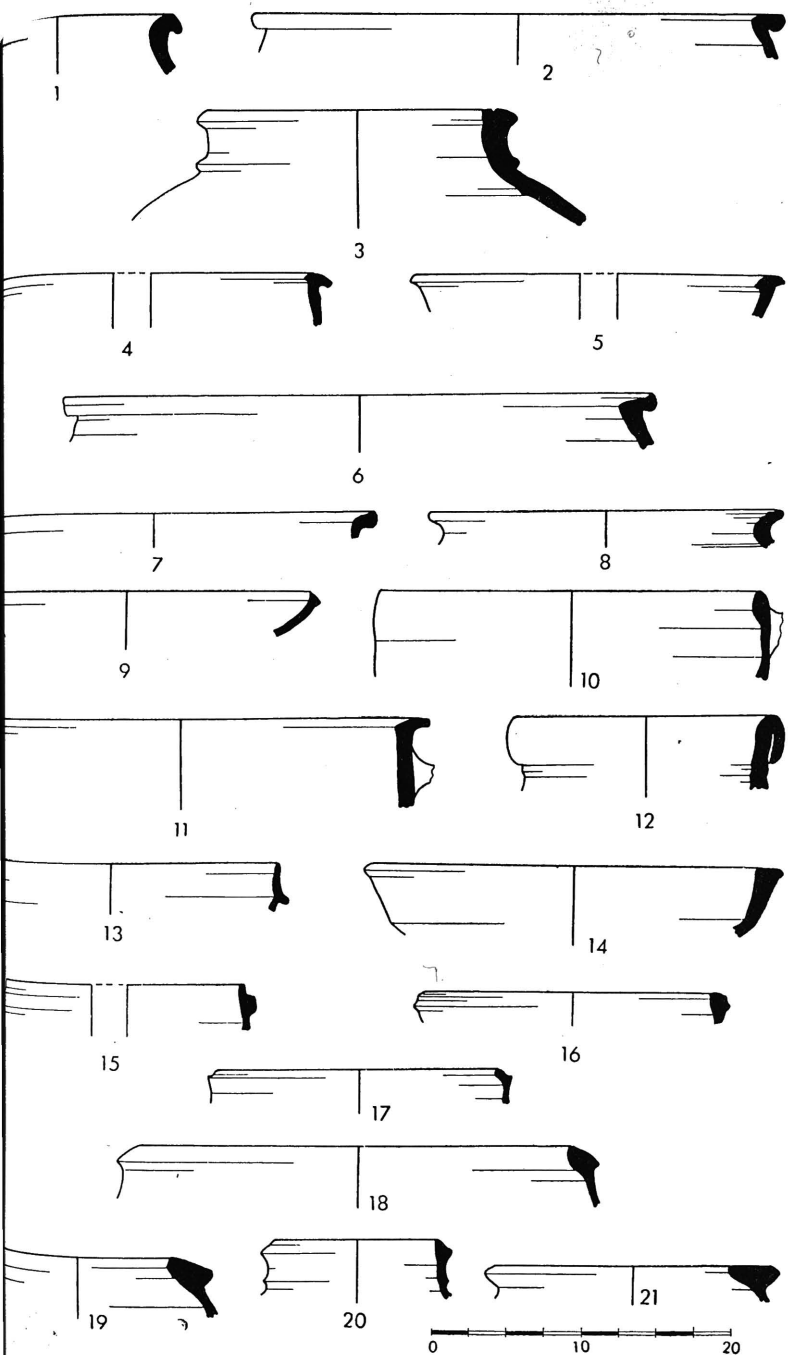
בציורים ובלוחות הבאנו חרסים מטיפוסי הכלים הבאים:
 התקופה הכלקוליתית: שפת מכתש בזלת עם חריתת דגם
 זיגזאגי (ציור 1; 2) ¹⁶. תקופת הברונזה הקדומה: קערה, חומר

Megiddo II, Pl. 262 : 3 השווה 16

מתכתי, מירוק פסים (לוח ב: 2); קנקנים (ציור 2; 1); תקופת הברונזה
 זה התיכונה: קנקן, סריקה עדינה על הכתף (ציור 2; 3 לוח ב: 15);
 קדרות (ציור 2: 2; 4—5; לוח ב: 8—9); ידית פכית (לוח ב: 10); סריקה
 עדינה (לוח ב: 4); דגם הידרה (לוח ב: 5) — תקופת הברונזה
 התיכונה ב': ידית קנקן, חיפוי ומירוק לבן, עיטור חום (לוח ג: 1);
 קערה (לוח ב: 6). תקופת הברונזה התיכונה ב' — תקופת
 הברונזה המאוחרת: סירי בישול (ציור ב: 6—8); דגם סריקה
 וחריחת ציפורן (לוח ב: 3). תקופת הברונזה המאוחרת ב':
 קערה (ציור 2: 9); ידית אתנח מטיפוס Base-ring ware (לוח ג: 2); שברי
 "קעריות חלב" קיפריות (לוח ג: 3—6); קערה, טין ורוד, מירוק, עיטור
 שחור (לוח ג: 7); קערה, עיטור חום (לוח ג: 8); קערה (לוח ב: 7).
 תקופת הברזל א': קדרות (ציור 2: 10—11); קנקן מטיפוס הקירא-
 מיקה הישראלית הצפונית (12)¹⁷; סיר בישול (13); קערה מזווה (14);
 צפחת, עיטור אדום (לוח ג: 9). המאות י'—ט' לפנה"ס: קנקן (ציור 2: 20);
 קערה קיפרו-פיניקית מטיפוס Black-on-Red I (III) ware (לוח ב: 11);
 קערה, מירוק אדום מעולה-מתקלף (12); ידית בריח של קערה, מירוק רצוף
 (13); ידית קנקן, טביעת אצבע (14). המאות ח'—ז': סירי בישול
 (ציור 2: 15—17); פערורים (81—19, 21). התקופה הפרסית: קערות
 אטיות (לוח ג: 10—12). התקופה ההלניסטית: קערות (לוח ג:
 13—15). התקופה הרומית: קערות סיגילאטה (לוח ג: 16—18).
 לציון מיוחד ראוייה צלמית חרס של גבר, שהיא, כנראה, מתקופת
 הברזל א' (ציור 1: 1; לוח ג: 16)¹⁸.

גודל התל וממצא החרסים בו מעידים, שהיה זה אחד היישובים החשובים
 באזור. הוא נמצא כחצי ק"מ מדרום לוואדי תמסחי ומשקיף על קטע נרחב
 של הדרך העוברת בוואדי. התל משתרע בכניסה של הדרך מן המישור לאזור
 הגבעות, ומקומו מלמד על תפקידו הראשי כמבצר ומקום-תצפית (מכאן ודאי
 שמו צפת) על מבואות הדרך מצד השרון, בדומה לערון בוואדי עארה. מקומו
 מתאים אפוא לגמרי לתיאורו של תחותימס: הדרך עוברת מצפון לו, הוא קו

(17) י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ירושלים, תשי"ז, עמ'
 24—21; ציור 4: 3—4; 5: 10—20; לוח IV: 1—2; V: 3—4.
 (18) השווה מ. דותן, הפירות עפולה, עתיקות א', תשט"ז, עמ' 36—37; ציור
 19: 1; לוח VI: 1.

ציור 2. כלי חרס מחירבת סת לילה

הדרך הראשי של ואדי תמסחי — ואדי מלה, המגיעה לעמק על־יד יקנעם, מצפון למגידו.

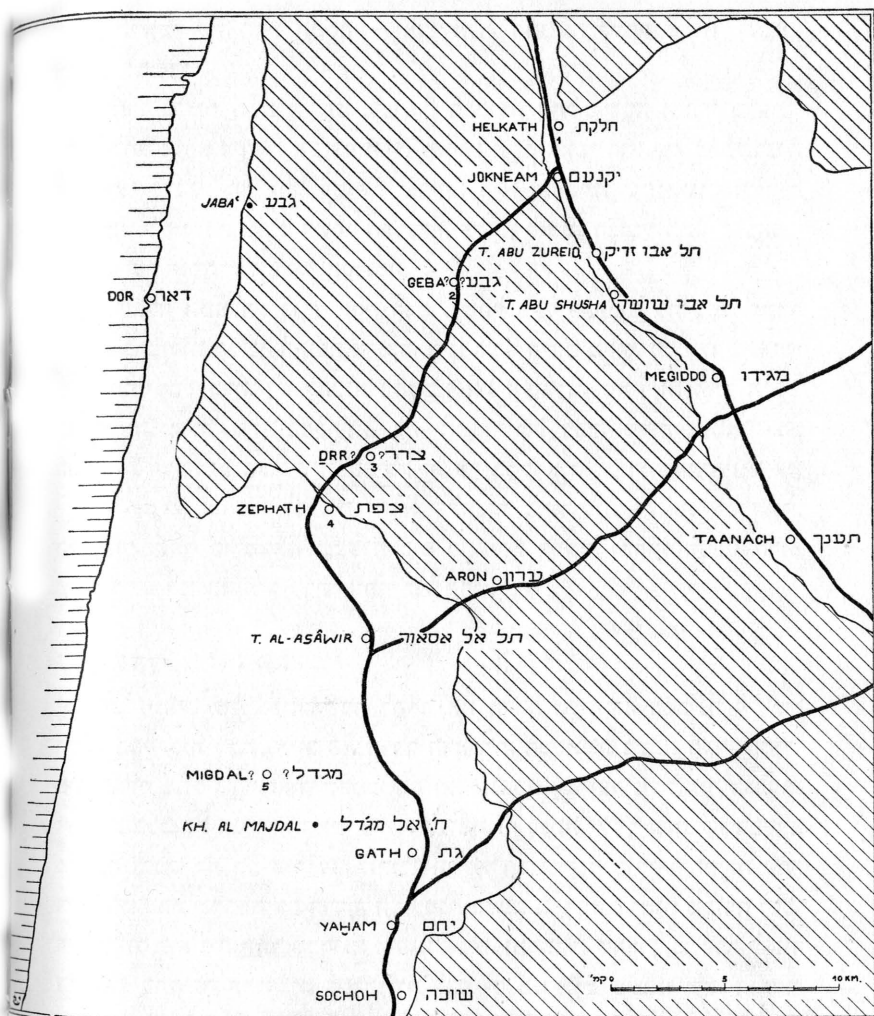
ייתכן כי גם השם הקדום השתמר בסביבת התל: שטח השדה מדרום־מזרח לתל נקרא ד'הרת אצ'־צאפי¹⁹). אמנם השם צאפי הוא שם ערבי רגיל, שפירושו "לבן", אך יחד עם זה שכחה היא התופעה של סיגול השמות הקדומים לשמות שגורים בשפה הערבית. על־כן לא מן הנמנע הוא, ש"צאפי" שומרת על שמה של צפת הקדומה.

ונשאלה השאלה: כיצד קרה הדבר, שתל בעל חשיבות כה רבה, שהיה מיושב ברציפות במשך תקופה ארוכה, אינו נזכר בשום מקור, פרט לרשימותיו של תחותימס? ברם, יש להביא בחשבון את העובדה, שאין זה התל היחיד באזור זה, שלא נדון במקורות, כי, לאמתו של דבר, מועטים מאוד הם המקורות הקדומים העוסקים בסביבה זו. אף במקרא ובמקורות החיצונים אין למצוא עדות מסייעת לכך. מן הראוי להעיר בהזדמנות זו, שמקום חשוב כמו יחס, שאף בו מצאנו שפע חרסים מתקופת הברזל ומתקופות מאוחרות יותר, ידוע לנו אך ורק מרשימותיו של תחותימס.

ג. הדרך של צפת

עם זיהויה של צפת אפשר לתאר את הדרך העתיקה, המכונה על שם העיר, בדייקנות רבה (ציור 3). הדרך הראשית, המסומנת במפת הקרן הברי־טית, עולה מתל אל־אסאור שבמבואות ואדי עארה ישר צפונה לאזור הגבעות ועוברת בסביבת קניר ואם אש־שקוף. לעומת זה פנתה הדרך העתיקה במקצת מערבה והמשיכה במישור עד לוואדי תמסחי; בעמק מישורי ורחב זה עתל צפונה־מזרחה ונפגשה עם הדרך, המסומנת במפת הקרן הבריטית ממזרח לסב־רין. קו זה הוא נוח יותר מבחינה טופוגראפית, ומסתבר, שהדרך נמשכה לאזור הגבעות בתקופה התורכית רק הודות לכפרים הגדולים ששכנו שם. ההנחה, שזהו קו הדרך העתיקה, מתאשרת גם על־ידי תל שני, ח'רבת ח'דירה, השוכן כ־3 ק"מ בקו אווירי צפונית־מזרחית מח'רבת סת לילה (נקודת ציון 2178 1524). זהו תל בולט וגבוה, השולט מפינתו החבויה על קו הדרך, אך הוא קטן בהרבה מח'רבת סת לילה. בשעת ביקורנו היה התל מכוסה כולו צמחים

¹⁹ שם זה רשום הן במפת הקרן הבריטית הן במפת מחלקת המדידות בקנה מידה 1:20,000.

ציור 3. מפת הדרכים מן השרון לעמק.

ירוקים-עבותים (ח'דירה = ירוק!), ומסיבה זו מצאנו כאן רק חרסים מועטים מתקופת הברזל ומתקופות מאוחרות יותר; אך מיכאל מאיר מגלעד⁽²⁰⁾,

(20) הנני מודה לו על ידיעה זו.

שבדק את המקום ביסודיות, גילה בו חרסים החל בתקופת הברונזה הקדור־
מה⁽²¹⁾.

מכאן ואילך לא נבדק קו־הדרך ביסודיות, אך מסתבר, שהוא נמשך
באזור הגבעות של בלד אר־רוחה, פחות או יותר לפי הסימון של מפת הקרן
הבריטית, והוא יורד ליקנעם ממערב לח'רבת קירה (קירה ו־קאמון). אפשר,
כמובן, שהדרך פנתה במקצת מערבה, ומסביבת ח'רבת אש־שקאק המשיכה
בקו הכביש החדש וירדה עם ואדי אל־מלח ליקנעם. ח'רבת אש־שקאק (נקודת
ציון 1558 2254) היא תל שטוח בעל כיפה בולטת, שבו נמצאו כמה חרסים
מתקופת הברונזה המאוחרת⁽²²⁾. אפשר אפוא לראות בו אחד היישובים על
קו הדרך הנדונה⁽²³⁾.

יוצא, שבשתי הקצוות של דרך־המעבר התנשאו שני תלים חשובים:
צפת במבואות השרון ויקנעם במבואות העמק. חשיבותה של צפת, שלא היתה
קטנה מיקנעם, מסבירה את העובדה, ששמה הספיק לציון הדרך. לפיכך אין
מקום לטענה, שגם יקנעם היתה צריכה להיזכר, שהרי קו־הדרך ברור עם
הזכרתה של צפת, בדיוק כמה שברורה היא דרך ואדי עארה, אם מציינים את
שמה של ערון; הזכרת שם נוסף לציון הדרך הוא אפוא עניין של סגנון
בלבד.

יקנעם וצפת נזכרים יחד ברשימתו הטופוגראפית של תחותימס קרוב
לסוף הרשימה⁽²⁴⁾, ולכן מובן עכשיו, שקטע זה מביא בעיקר יישובים באזור
של הדרך הנדונה.

בקטע הנדון נזכרים השמות הבאים:

112. ח'רקת — היא חלקת שבנחלת אשר (יהו' יט, כה).

113. ענקנעם — כנראה עין־(י)קנעם, היא יקנעם המקראית.

114. קבע — אחד היישובים בשם גבע.

115. צרר.

116. צפת.

(21) על בעיית זיהוי של תל זה נדון להלן.

(22) נלקטו ונשלחו לאגף העתיקות לזיהוי על־ידי מר י. מנדל מרמת השופט.

(23) על בעיית זיהויה — ר' להלן.

J. Simons, *Handbook for the Study of Egyptian Topographical* (24
;Lists, Leiden 1937, p. 118; M. Noth, *ZDPV*, 61, 1938, pp. 60 f.

ג. מזר (מייזלר), ידיעות י"א, תש"ה חוב' ג—ד, עמ' 38 ואילך.

לפי הצעת פרופ' מזר, יש לחפש יישובים אלה בחלקם בעמק המערבי ובחלקם בשרון הצפוני, והוא מזהה את צרר עם תל אד'ד'רור ממזרח לחדרה ואת גבע בסביבת ג'בע, בין עתלית לדאר, במורדות הכרמל²⁵). שמות היישובים ברשימת תחותימס סדורים לרוב חבלים-חבלים, בלא שאפשר היה להבחין בסדר גיאוגרפי עקיב בתוך חבלים אלה²⁶). אולם השרון והעמק אינם יוצרים חבל אחד מבחינה גיאוגראפית, וזהו הקטע היחידי ברשימה, שבו מופיעים ביחד מקומנת משני חבלים שונים, שרכס הכרמל והר אפרים מפרידים ביניהם. ההסבר היחיד לכך הוא, שכאן נמנו יישובים בסביבת הדרך הנדונה, שבכותה נהפכו לחטיבה אחת.

עם זאת מן הראוי להעיר, שקיים קטע אחד ברשימת תחותימס, המצטיין בסדר גיאוגרפי עקיב, והיא שרשרת היישובים שעל "דרך הים", מירוה שבנגב²⁷) ועד גת ומגדל שבשרון (מס' 60—71)²⁸). אין זה דבר שבמקרה, ויש להניח, שעצם הופעתן של ערים אלה בקטע אחד של הרשימה קשור במצבן על "דרך הים" החשובה, ובסדר זה היו שגורים אצל הסופרים המצרים. שיקול דומה קיים לגבי הקטע הנדון, ולפיכך מוצדק הוא לחפש את השמות הנדונים על קו הדרך ממש.

חלקת שכנה בהמשך הדרך מצפון ליקנעם, לפי הנתונים שבמקרא, יקנעם נזכרת במקרא בגבול זבולון (יהו' יט, יא), מדרום-מזרח לנחלת אשר. תיאור הגבול של אשר מתחיל בחלקת, ובהמשך הדברים נזכר הכרמל (יהו' יט, כה—כו). מסתבר, שיישוב זה ציין את הנקודה הדרומית-מזרחית של נחלת אשר, בקרבת הכרמל ומצפון ליקנעם²⁹). לאור שיקול זה אינה נראית לנו הצעתו של אלט, הבאה לזהות את חלקת עם תל הרבג' שבקרבת כפר חסידים³⁰). דומני, שאפשר להציע עתה הצעה מתקבלת על הדעת, הן מבחינת גבול אשר והן מבחינת המשך הדרך מיקנעם, והוא תל אל-קסיס. זהו תל קטן בשטחו, אך בולט מאוד, השוכן ממזרח לקישון, במרחק

(25) ב. מזר (מיזלר), ירושלים ד', תשי"ב, עמ' י"ט ואילך.

(26) ר' אהרונ'י, כנ"ל (הערה 17), עמ' 35 ואילך.

(27) על זיהויה עם תל ג'מה—ר' ב. מזר (מיזלר), ידיעות ט"ו, תשי"א, עמ'

38 ואילך.

(28) על שורת ערים זו ר' B. Maisler, *ZDPV*, 58, 1935, pp. 28—34

(29) השווה M. Noth, *Josua*², Tübingen 1953, pp. 118 f.

(30) A. Alt, *PJB*, 25, 1929, pp. 38 ff.

של 2.5 ק"מ מצפון ליקנעם, והשומר מדרום על המעבר הצר בין עמק יזרעאל לעמק עכו, בין הכרמל לגבעות בית-שערים. תל זה לא הובא עד כה בחשבון לזיהוי עם אחד המקומות הידועים מן התעודות בסביבה זו, הואיל וחפירת-הנסיון של גארסטאנג העלתה בו אך ורק חרסים מתקופת הברונזה הקדומה⁽³¹⁾. לעומת זה ליקט רפאל גבעון (ממשמר העמק) בתל זה ובמורדותיו חרסים גם מתקופות מאוחרות יותר, היינו, מתקופת הברונזה התיכונה עד לתקופה ההלניסטית⁽³²⁾, והוא הואיל להעמיד לרשותי לשם פרסום חרסים שונים מאספו (לוח ד'): סוף התקופה הכלקולייתית: חרסים עם מירוק אפור (1, 2); תקופת הברונזה הקדומה: צלחת (3); סריקת דגמים (4); שפת פערור (5). תקופת הברונזה המאוחרת: סירי בישול (6, 7); כד ארקוף מיקיני (8); צפחת, חיפוי כרום ומירוק, עיטור מעגלים שחורים וחומים (9); "קערית חלב" קיפרית (10). תקופת הברזל א': קנקנים מעוטרים (11, 12); קערות (13, 14); המאות ח'—ו' לפנה"ס: קערה, מירוק רצוף בפנים (15); סיר בישול (16). התקופה הפרסית: בסיס טבעת גבוה של קערה (17); קערה אטית (21); התקופה ההלניסטית: קערות (18, 19); בסיס פכית (20).

נראה הדבר, שהשכבות המאוחרות יותר נהרסו או נשטפו בשטח, שבו נערכה חפירת-הנסיון של גארסטאנג, וברור, שהמקום היה מיושב בתקופת הברונזה המאוחרת, בתקופת הברזל ואף לאחריה. תל אל-קסיס מתאים אפוא לזיהויה של חלקת מבחינה ארכיאולוגית ומצבו הגיאוגרפי הולם יפה את המקורות.

חלקת ויקנעם שכנו בקצה המזרחי של הדרך וצפת בקצה המערבי, ונשאלת השאלה: האם יש אפשרות לחפש ביניהן את שתי הנקודות הנותרות, גבע וצרר?

מנוגדות לכך הצעות הזיהוי של מזר, ובמיוחד של צרר עם תל אד'—ד'רור, כי גבע הוא שם שכיה, ועד כה לא נתגלה תל מתאים בסביבת ג'בע המוצעת. לעומת זה צרר הוא שם נדיר, ואפשר נשתמר בדיקנות בשם התל אד'—ד'רור. זהו גם שם ערבי בלתי רגיל, אם כי יש לו משמעות בשפה

J. Garstang, *BSAJ*, Bul. No. 2, 1922 (31)

(32) ר. גבעון, הטבע והארץ, ט, תשי"ד, עמ' 515—518. הנני מודה למר גבעון

על החרסים והחומר, שהעמיד לרשותי.

הערבית³³). תל אד'ד'רור מתאים גם מבחינה ארכיאולוגית. זהו תל גבוה ולא קטן, שפסגתו מתרוממת במרחק של כ־200 מ' ממזרח למסילת הברזל. מסתבר, שכל השטח עד לקו המסילה שייך לתל הקדום, שיש לו שתי פסגות, ממזרח וממערב. בשעת ביקורנו היה התל מכוסה צמחיה עבותה, ואי־אפשר היה ללקט בו חרסים. במיוחד התרשמנו משפע המים בסביבתה, המקשה מאוד על המעבר. מזר מצא במקום חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל א' וב'³⁴), ממצא, שנתאשר בסקר של דיין. בלוח ד' ריכזתי מבחר מאלף של שפיות סירי־בישול מן התל, שהועמדו על־ידי לרשותי: 28— תקופת הברונזה התיכונה א'; 27, 29, 30— תקופת הברונזה התיכונה ב'— תקופת הברונזה המאוחרת; 22, 25, 26— תקופת הברזל א'; 23, 24— המאות ח'—ז'.

אולם זיהויה של צרר עם תל אד'ד'רור כרוך גם בקשיים. תל זה הוא מדרום לוואדי עארה, ולפיכך מרוחק הוא למדי מן הדרך צפת—קנעם. אזור זה נזכר בקטע קודם של רשימת תחותימס, שבו מופיעים כאן לא רק ערים על דרך הים ממש, אלא גם ערים בקרבתה בשרון, כגון ח'בצן (מס' 69), בין יחס וגת וכן מגדל (מס' 77), שאינה יכולה להיות מרוחקת מתל אד'ד'רור. הבעיה החמורה ביותר היא זיהויה של מגדל זו. ברשימתו של תחותימס נזכרת היא אחרי גת (כנת), היא ג'ת, המרוחקת 3.5 ק"מ מצפון ליחס (ח'רבת ימה). אין לפקפק בדבר, שמקום זה זהה עם מגדל־ין או מגדל־ינת, הנזכר במסעו השני של אמנחתפ הב'³⁵), ויש לחפשה לא רחוק מיחס וגת³⁶).

מתוך תיאורו של אמנחתפ למדים אנו, שמגדל לא שכנה על הקו הראשי של "דרך הים"³⁷). דברי הזכרונות של פרעה זה מלאים תיאורים של גבורתו האישית והרפתקאותיו בריחוק־מקום מן הצבא, ועניינים אלה דווקא זוכים, בדרך כלל, לתיאור מפורט, בעוד שהוא פוסח על דרך הצבא

33 לפי תרגומו של פאלמר שם צמח, ר' 154 *SWP, Name List*.

34 B. Maisler, *ZDPV*, 58, 1935, pp. 78 ff.

35 *ANET*, p. 247.

36 ב. מזר (מייזר), מסעותיו הצבאיים של אמנחתפ הב' לארץ כנען, ירושלים

ד', תשי"ב, עמ' יח ואילך.

37 (37 בניגוד למזר, כנ"ל).

העיקרית³⁸). אמנחתפ מתדקם מאפק ליחס. בדרך לשם, ממערב לשוכה, פונה הוא הצדה, כדי לקחת שלל משני יישובים בשרון. לאחר נופשמה ממשיך הוא בדרכו עם שחר ויוצא נגד שתי הערים אדרן ומגדליינ(ת). גם מהן נלקח שלל רב; ומאחר שהשעה היתה מאוחרת — נחפרו שתי תעלות מסביב לשבויים, שנתמלאו אש, "והוד מלכותו שמר עליהם עד שחר; קרדומו בימינו, לבדו, ללא איש עמו, כשהצבא היה מרוחק ממנו מכדי שיוכל לשמוע את צעקת פרעה".

גם כיבושה של מגדל, בדומה לזה של שני היישובים הקודמים, מתואר כסטייה של פרעה ממסע הצבא העיקרי, שהתנהל ב"דרך הים"; ולפיכך עלינו לחפש את מגדל לא על קו הדרך ממש, אלא, כנראה, ממערב לגת. קשה להאמין, שרק בדרך מקרה נשתמר באזור זה שמה של מגדל בח'רבת מג'דל, השוכנת 4.5 ק"מ ממערב לגת (נקודת ציון 2016 1498). אולם אין אפשרות לזהות את מגדל של המקורות המצריים עם ח'רבת מג'דל עצמה, כי הן בסיורנו והן בסקר של דיין נמצאו במקום זה רק שרידים מן התקופה הפרסית ואילך, והתל אינו גבוה עד כדי כך, שיתעורר החשש, שנעלמו מעינינו שרידים מתקופת הברונזה. חיפשונו אחרי תל מתאים בסביבה, ולא מצאנו אלא את תל אד'ד'רור. גם בח'רבת ג'למה, כ-2 ק"מ דרומית-מזרחית מח'רבת מג'דל (נקודת ציון 1999 1512), לא העלינו שרידים מלפני התקופה הרומית, למרות חיפושיו המדוקדקים בחלקות החרושות. התל הקדום היחיד הידוע לנו בקרבת ח'רבת מג'דל הוא תל אד'ד'רור, השוכן כ-3 ק"מ צפונית מערבית מח'רבת מג'דל; ולאור נתונים אלה נראה לי, שקשה לדחות את זיהויו עם מגדל הקדומה.

כאמור, ידועים לנו היום שני תלים בדרך בין צפת ליקנעם, והם — ח'רבת אל-ח'דירה וח'רבת אש-שקאק; ולפיכך אפשר אולי להציע את הזיהויים הבאים של היישובים, ששכנו לאורך הדרך של צפת:

חלקת — תל אל-קסיס; יקנעם — תל קאמון; גבע — ח'רבת אש-שקאק; צר — ח'רבת אל-ח'דידה; צפת — ח'רבת סת לילה.

עם זאת ברור לי, שמסקנות אלו מבוססות בעיקרן על ידיעותינו מתוך הסקר הארכיאולוגי באזור כיום. זיהוי המקומות על הדרך של צפת טעון בדיקה נוספת, אולם אין הדבר נוגע למסקנתנו לגבי זיהויה של צפת עצמה.

J. A. Wilson, *The Culture of Ancient Egypt*, Chicago 1957, (38

pp. 195 ff.